

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Андрій ПУЧКОВ,
кандидат архітектури, доцент

РИМ КУЛАКОВСЬКОГО І БУЛГАКОВСЬКИЙ КИЇВ. ЕКСТЕРИТОРІАЛЬНІ РОЗБІЖНОСТІ У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ [1]

Мирону Семеновичу Петровському

Пучков А. Рим Кулаковського і булгаковський Київ. Екстериторіальні розбіжності у контексті історії та культури.

У статті розглядається питання щодо образу Риму у наукових студіях Ю. Кулаковського та художніх творах М. Булгакова, прослідковано конотації між розпланувальною організацією Києва та її віддзеркаленням у творах вказаних письменників. Автор стверджує, що Кулаковський ніс «свій хрест» Володимирською вулицею в Університет св. Володимира, Булгаков – текстом «Білої гвардії» у світову літературу.

Ключові слова: Юліан Кулаковський, Михайло Булгаков, Рим, Київ, культурологія.

Пучков А. Рим Кулаковского и булгаковский Киев. Экстерриториальные расхождения в контексте истории и культуры.

В статье рассмотрен вопрос об образе Рима в научных трудах Ю. Кулаковского и художественных произведениях М. Булгакова, прослежены коннотации между планировочной организацией Киева и ее отражением в сочинениях указанных писателей. Автор утверждает, что Кулаковский нес «свой крест» по Владимирской улице в Университет св. Владимира, Булгаков – по тексту «Белой гвардии» в мировую литературу.

Ключевые слова: Юлиан Кулаковский, Михаил Булгаков, Рим, Киев, культурология.

Puchkov A. Kulakovsky's Rome and Bulgakov's Kyiv. Exterritorial differences in the context of literature and history.

In the article the question on an image of Rome in J. Kulakovsky's proceedings and M. Bulgakov's works of art is considered, connotations between town-planning organization of Kyiv and its reflection in compositions of the specified writers are tracked. The author asserts that Kulakovsky bore «the cross» on the Vladimir street in St. Vladimir, University T. Bulgakov – under «The White Guard» text in the world literature.

Key words: Julian Kulakovsky, Michael Bulgakov, Rome, Kyiv, cultural science.

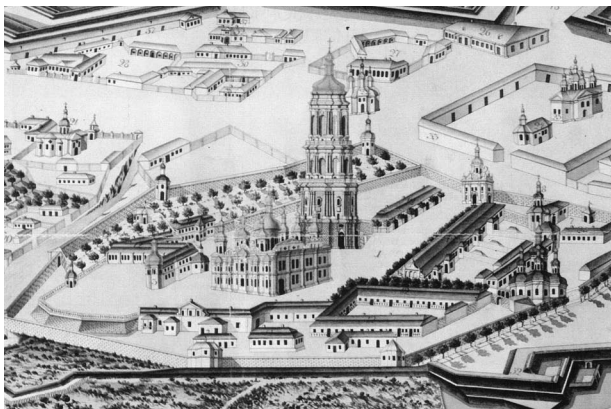
Чи просто є збігом, що Юліан Кулаковський 1881 р. приїхав саме у Київ викладати саме римську словесність і римські старожитності? Почасті відповідь зна-

ходимо у Мирона Петровського у його міркуванні щодо культурно-історичного не стільки значення, скільки місця Києва.

По-перше, Київ розкинувся на горах, з яких контролювався великий Дніпровий шлях, що з'єднує краї, етноси, народи. По-друге, Київ постав на межі лісу і степу, західного і східного слов'янства. По-третє, Київ – ворота і перевальний пункт історичних культурних впливів, що крокують крізь час і простір із Греції і Візантії в Русь [2]. Споконвічне пограниччя змістів Києва як міста, рано засвіченого в історії, пояснює, мабуть, факт, що саме сюди приїхав філолог-класик Кулаковський розповідати студентам Університету св. Володимира про Рим, що хронологічно розташовувався в історії десь між Грецією і Візантією, убаचाючи в тому певний символізм «невиразних станів розуму» (С. Аверінцев).

Може, саме провінційність київського університету приваблювала його, і він, учень Теодора Моммзена і, отже, вихованець не тільки російської, а й німецької філологічної школи, зможе вивести хоча б курс римських старожитностей і літератури на столичний, європейський щабель?

А може, усе це слід розуміти простіше: було місце саме в університеті київському, а не в московському, казанському, варшавському чи дерптському, і Юліан Андрійович погодився. З його послужного списку знаємо лише, що «призначений наказом міністра народної освіти». Більше приваблює версія культурно-історична, символічна: духовний світ Кулаковського тому підмога. Ставлення Кулаковського до Києва не можна визнати провінційним: яка вже тут провінційність, «завойованість» (pro-vinsere, за В. Хлебниковим), якщо він їхав викладати історію римської літератури. Більшість городян навряд чи правильно розмовляли російською, будинок вище трьох поверхів був рідкістю, по центральних вулицях розгулювали кури, а візники репетували на усе горло [3]. Якщо, за словом того ж таки М. Петровського, європейські національні культури розвивалися або як централізовані, зосереджені у столицях, або як децентралізовані, роззосереджені за периферією [4], феномен і виникнення Імператорського університету в Києві 15 липня 1834 р. і викладання у невеликому тоді місті латини й історії римської літератури є свідченням прагнення вийти з «периферійного» роззосередження культурної Європи, по-імперському змусити провінцію розвиватися як центр.

Фрагмент панорами «Перспект Києво-Печерської Фортеці і частини форштату з московського боку». 1783

Саме це, а не трамвай, телеграф і телефон, гаряча вода й електричні ліхтарі, чим так пишався Київ, будучи до 1897 р. третім за чисельністю населення містом Російської імперії, перетворювало його на розсадник не матеріальної, а духовної культури. Хіба у провінції тема «Філософ Епікур і знову відкриті його вислови» [5] зібрала б аудиторію, чи міська газета опублікувала б статтю «Цицерон у європейській культурі»? Так само навряд чи з провінційного університету вийшли М. Бердяєв, С. Булгаков, Лев Шестов, Г. Шпет, Я. Голосовкер, С. Кржижановський, М. Булгаков, якби він не був

просякнутий духом «центрової» культури. Римоцентризм світогляду Кулаковського був пропорційний киевоцентризму його буття. Римське семигір'я, що було запозичене Константином Великим для Константинополя, ландшафтно підтверджувалося київським семигір'ям, і Ромул з Ремом були однаковою мірою значущими для початкової історії Рима, як Кий, Щек, Хорив і Либідь – для початкової історії Києва. Кулаковський не міг не відчувати подібного споріднення, коли з гіркою писав: «Минула літа Ярославля, коли грецька мова не була далекою в нашому Києві» [6].

Однак не варто випускати з уваги, що викладання латинських авторів та іс-

торії римської словесності було професією Кулаковського і заняттям за посадою, створення ж наукових трактатів – не надто обов'язковим заповненням дозвілля; і коли перше збіглося з другим, будні з дозвіллям, усе перетворилося на діяння, що зростило інтеркультурну квітку. Може, у такому режимі (коли випрацьовується необов'язкове) культура і розвивається, оскільки інших важелів у неї нема.

Не знаю, наскільки коректно проводити зіставлення київських лекцій Юліана Кулаковського з київськими текстами Михайла Булгакова, але на предмет їхньої прямої і непрямой алюзій – Рим – указати доречно.

Що більше людина бачить, то більше для неї відкривається дивного: Кулаковський був у Римі і, переживши його, переказує; Булгаков не був – і домислює. «У свої інсценування для театру і сценарії для кіно... Булгаков зі сталістю, що спантелічує, прагнув упровадити Рим..., редактори з цензорами укупи настільки ж постійно Рим у Булгакова викреслювали» [7]. Чому? Вічне місто Кулаковського, що відразу почалося як місто [8], – такою констатацією відкривався ним будь-який виклад історії Рима, римських старожитностей і римської літератури, і Місто в «Білій гвардії» (як відзначали М. Чудакова та М. Петровський [9]), у цьому найбільш міському і найбільш київському романі (1923–1924 рр.). Булгаков «порівнював рідне місто на Дніпрі з Вічним Містом на Тибрі: Київ – Місто – Рим» [10]. Але Булгаков про це написав так, що потрібно було розшифровувати і доводити, а Кулаковський у такому образі й у такому баченні Міста працював майже сорок років – мабуть, єдиний на той час у Києві, підтверджуючи протиріччя між світом побаченим і світом доведеним.

Недарма початками римської, так би мовити, територіальної, передісторії у докторській дисертації в 1887–1888 рр. Кулаковський зайнявся саме у Києві. Невже не міг вибрати іншу тему: щось же його, котрий недавно став киянином, до цього спонукало? Аж не тільки ж спеціальність? Якщо у Булгакова «феномен зникнення великого міста належить не реальності, а художньому світу роману» [11], то в лекціях Кулаковського феномен появи великого міста належить реальній дійсності викладу історії римської літератури як культурно-естетичного світу київського життя, київських читань і студентського слухання.

Доволі апріорне переконавання Кулаковського, що «Рим на зорі свого існування був містом», підводило фундамент під його подальші міркування. Кулаковському треба було від чогось відштовхнутися, і він відштовхнувся від ним же висунутого постулату, у той час так і не спростованого. Це зараз ми (нібито) знаємо, що «спочатку Рим був лише невеликим політичним центром племені латинів у середній Італії. На півночі сусідами Рима були етруски, народ нез'ясованого походження..., на сході – гірські італійські племена, що розмовляли переважно оскською мовою, спорідненою з латиною. Протягом VI–IV ст. Рим поступово перетворювався з родової громади на рабовласницьку державу» [12]. Бачите, як обережно констатується поступовість, повільність процесу – так воно зазвичай у житті й відбувається. Йдеться про римський синоїкізм. Але сучасне мистецтво і принципи розселення є прямою протилежністю римському синоїкізму – мистецтву заселення громад у ціле [13]. «Особливістю римських умов, – продовжимо цитату, – було те, що цей розвиток відбувався у важкій обстановці зовнішньої боротьби (кого? – А. П.) на два fronti: з одного боку, проти етруських торгово-ремісничих полісів, з іншого – проти гірських італійських племен, які ще не вийшли з родового ладу» [14]. Не зрозуміло лише, хто саме боровся: якщо римський громадянин, тоді Рим існував, аби «боротися»...

Ф. Солнцев. Краєвид Києва з Царського саду. Акварель. 1843

Як би там не було, Кулаковський упевнений: «На початку історії Рима слова місто і держава відповідають одному поняттю, термін *civitas* означає відому територію і сукупність її населення, усіх громадян, *cives*... Місто Рим як місто загуляла собою держава... Приналежність усіх римських громадян до міста Рима стала фікцією протягом першого ж століття життя римської республіки, але фікція ця панувала у римській народній свідомості і позначалася з усією силою факту в римських державних установах» [15]. Тому якщо у Кулаковського в лекційній аудиторії Вічне місто з кожним семестром народжується заново, то «усі Вічні міста у Булгакова гинуть» [16]. І якщо у Булгакова в 1920-х «вони гинуть з тією самою сталістю, з якою художник доручає їм бути місцем дії своїх добутків» [17], то у Кулаковського в 1880–1910-х Рим як Вічне місто зображується з тією самою «вуличною» сталістю, з якою його історія «доручила» представникам своєї літератури обрати Рим місцем їхнього власного діяння і словесної творчості. І так само як у Булгакова «місто – місце перебування і діяльності майстрів; поза містом їм слід гинути» [18], так у Кулаковського Рим – місце, за межами якого письменник і поет, припинивши бути клієнтом і паразитом, теж гине (як Овідій, Марціал). І все це усвідомлюється і Булгаковим, і Кулаковським – майстрами письменства – саме у Києві, а не в інших імперських столицях.

Кулаковський працював у термінах «дозволеної» літератури, Булгаков – у термінах «недозволеної». Звідси і ставлення до міста Рима в місті Києві у них різне: у першого – піднесено історичне, у другого – утопічно незбутнє. Зате коли дивитися з іншого боку, то невідомо, про що писав би Булгаков (та й Льф з Петровим, і Шолохов, і Олеша, і Гладков, «створені революцією»), якби не революція. А от Кулаковський і його колеги по кафедрі класичної філології, якби не революція, скоріше за все продовжували б писати про Рим.

Звичайно, порівнювати ученого з письменником – марна справа. Однак тільки в тому разі, якщо вчений – фізик, а письменник – лірик. У зв'язку з Кулаковським і Булгаковим наші паралелі здаються природними: не за жанром, а за місцем говоріння й об'єктом зацікавленості, художнім і дослідницьким – «Київ–Місто–Рим». Об'єктом літературної уваги Булгакова була київська катастрофа 1918–1919 рр. Мирон Петровський звернув увагу, що падіння Міста і громадянська війна – постійна тема Августина Блаженного (*De civitate Dei*, бл. 413–426 рр.), що Булгаков, який пережив цю катастрофу в Києві, міг знайти в Августина прецедент і зразок найвищого порядку [19]. Наважусь додати, що Кулаковський, котрий був старшим Булгакова на 36 років і мешкав у Києві 38 років, цієї катастрофи пережити не зміг: не апелював він до Августина і Вічного міста з початком Першої світової війни, оскільки його простором був не тільки улюблений Рим, але Київ і Росія [20], втрата яких у їхній культурній якості була для нього нестерпною. Булгаков виніс і передав нащадкам, Кулаковський передав сучасникам, але не виніс. У нього була інша розумова схема, зворотна булгаковській: Рим–Місто–Київ.

Рим виявився для Кулаковського культурним джерелом і філологічною основою класицизму в російській університетській освіті. «Наш сучасний класицизм, – писав він, – запозичили ми від Західної Європи. Але наша історія зв'язала нас не з західним, а зі східним Римом, з Візантією. Зв'язок цей ніколи не переривався, і його традиція виразилася у нашій духовній школі, виявляючись і в такому зовнішньому факті, як новогрецьке читання в семінаріях і академіях. Чому б нам не подбати про те, аби заснувати наш класицизм на еллінському, а не на римському елементі» [21]. У цих словах нема зречення Рима, у них – широчінь кругозору, в якому відкривається не «перший» Рим, але «другий» – *Nova Roma*, Царгород, а далі і «третій», друга столиця Російської імперії [22].

Гостроту цього моменту Кулаковський міг відчути в липні 1888 р., коли кияни хресним ходом до колони Магдебурзького права урочисто відзначали 900-річчя Водохрещення Русі князем Володимиром, який сам був хрещений у ромейському, еллінізованому Константинополі – у новому християнському Римі, що виник на противагу старому, язичницькому. Власне, Володимир, хрестивши киян, не змінює розпланування й обійшовшись без дорогого переносу міста (скажімо, десь униз по Дніпру, ближче до славетного Царгорода), в один день перетворив Київ язичницький на Київ християнський, тим самим сполучивши на київській землі римське з грецьким. Те, на що у Константина Великого пішли роки, у Володимира Великого відбулося майже одразу. Тому, на думку Кулаковського, російський державний класицизм буде ще більш зрозумілим, якщо звернутися до спадкоємиці римлян – Ро-

мейської імперії, докладний літопис перших століть якої він написав у 1910–1915 рр. Читав про Рим – писав про Візантію. Період римської літератури був зупинений не новим періодом – «середньовічним» на Заході, «візантійським» на Сході і «християнським» по-мідегерранському, – а тим, що старе, всупереч очевидності, затвердилося як вічне. Кулаковський розумів це історично й академічно, Булгаков – естетично і художньо. Важко стверджувати, що обидва «Рими» у них схожі художньо, але що схожі типологічно – помітити неважко.

Ще 1884 р. Кулаковський констатував, що «лише в останній період нашого державного життя поставлено у нас класицизм міцно, висловлена тверда рішучість долучитися до того духовного змісту, на якому виросла західна культура... Тепер більш ніж коли-небудь потрібні нам учені діячі на ґрунті вивчення класичного світу; тепер є нагальна потреба, аби у цілій фаланзі діячів, які присвятили своє життя вивченню класичного світу, осмислити у нас цей напрям, аби він став своїм, тубільним, рідним, щоб ми могли стати на власні ноги, зректися постійної залежності від західної науки, котра вбиває нашу власну продуктивність, робить нас рабами чужих знаменитостей (напевно, на увазі мається Т. Моммзен. – А. П.), лише відображувачами тих рухів і напрямів, що течуть і змінюються у багатій західній науці» [23]. Чим це, з одного боку, не програма виведення російської науки про класичний світ зі стану провінційності, а з іншого, – не прагнення розподобитися з наукою західною? Кулаковський був у Києві зайнятий такою роботою науково й пропедевтично, Булгаков – художньо й містично. І для кожного з них, як і для кожного взагалі, існували власний образ і поняття про Рим, частіше подібні, ніж ті, що вирізняються ідеєю Рима як одиницею географічною й історичною.

Кулаковський, напевно, розумів, що всі імперські столиці космополітичні й відкриті світові: і Рим, і Санкт-Петербург. Київ був південною «столицею» Росії, і його космополітизм виразився у прагненні вивчати космополітизм справжніх імперських столиць, а не їхніх провінційних ерзаців. Якщо Кулаковський наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. плекав таку традицію, то Булгаков на початку 1920-х її завершив. У Кулаковського Рим передбачуваний – ми можемо здогадатися, що буде далі в його лекціях, якщо досить начитані; у Булгакова – Рим передзаданий, і отут залишається лише місце подиву: «Сонна дримота пройшла понад містом, мутним білим птахом пронеслася, минаючи стороною хрест Володимира, упала за Дніпром у саму гущавину ночі і поплила уздовж залізниці» [24]. Вислів «Хрест святого Володимира» тут алегорично, метафорично означає – і пам'ятник роботи В. Демут-Малиновського, П. Клодта і К. Тона (1850–1853 рр.), і один з вищих орденів Російської імперії (1782 р.), колір стрічки якого (чорний з червоним) дав мотив фарбування фасадів будинку Університету св. Володимира роботи В. І. Беретті (1837–1842 рр.), і той хрест, яким рівноапостольний князь 988 р. осіяв киян, і хресний хід на Володимирській гірці у день св. Володимира 15 (28) липня уздовж павільйону з панорамою «Голгофа», відкритою саме тут 1902 р. «Там з'явився Володимир, що супроводжується собором грецьких священників, і, за поданим знаком, незліченна безліч людей вступила у ріку... У цей великий день, говорить літописець, земля і небо раділи» [25]. З іменем Володимира у Києві були пов'язані не лише пам'ятник князю, Університет, Володимирська гірка, Володимирський узвіз, Володимирський собор (1862–1882 рр.), хресний хід і заснований Катериною ІІ орден, але й вулиця Володимирська, на якій розташований Університет. Саме вулиця Володимирська, що «зламається» Володимирським проїздом – підстава «хреста св. Володимира», – чітко прочитується у міському каркасі дотепер. Хрест – не тільки річ, а й богословський термін, що означає сукупність життєвих нестатків, страждань, важких обов'язків, болісної боротьби морального боргу зі спокусами гріха («Хто не бере хреста свого... той недостойний Мене», Мф. 10:38); хрест – це і знаряддя страти у давньому світі, у провінціях Римської імперії. «Володимирська вулиця і Володимирський проїзд – фунікулер (що веде до набережної Дніпра) і «Андріївська церква – Володимирська гірка» – от дві «поперечини», що схрещуються біля Михайлівського собору на честь хранителя Києва архангела Михаїла: розпланувальний срух *immissa vel capitata* на латинський кшталт. У «підставі» його (*suppedaneum*) немовби дислокований будинок Університету.

«Володимирське» чотирикінцеве древо (*тетράπλευρον*) центрального розпланувального вузла з усією барвистою палітрою топонімічних «володимирських» реалій Києва, сполучене з практикою водохрещення за візантійським, еллініським обрядом, не могло не накласти відбитку на містобудівний світогляд і Кулаковського, і Булгакова.

Можливо, читаючи лекції про Рим, Кулаковський тому писав про Візантію, а Булгаков, мислячи про язичницький Рим, тому писав про християнський Київ, що сама міська топоніміка першому підказувала точку відштовхування, другому – точку притягання.

Кулаковський ніс свій «хрест» Володимирською вулицею в Університет, Булгаков – за текстом «Білої гвардії» – у світову літературу.

Можна засумніватися у своєрідності бачення Кулаковським «Рима як Києва»: невже до нього приват-доценти і професори класичної філології Університету св. Володимира мислили свій предмет інакше? Адже, за великим рахунком, усі викладачі, що читають одну й ту саму дисципліну, користуються схожими методами і виходять із загальних посилок. Перед приходом Кулаковського на кафедру римської словесності її посідали І. Цветаєв, О. Деллен, В. Модестов. Не можна порівняти терміни, які провели у Києві як університетські професори названі вчені. Цветаєв, що займався оскськими написами, читав в Університеті два роки, Модестов – дев'ять, а Кулаковський – майже сорок. Може, саме цей критерій свідчить, що ставлення Юліана Андрійовича до Києва було трохи іншим, аніж у москвича Цветаєва і петербуржця-одесита-римлянина Модестова: глибше щирим.

Київ став рідним містом Кулаковського, у ландшафтах якого завдяки його зусиллям звучала історія римської словесності, а конспект з її курсу виявився пам'яткою наукової прози початку ХХ ст., ще однією своєрідною пам'яткою святому Володимирові. Адже недарма, коли 1915 р. Університет змушений був евакуюватися у Саратов, Кулаковський на Раді Університету виступив з проникливою промовою, що Університет св. Володимира може знаходитися лише у Києві [26]. Недарма. Адже недарма, коли після навали галлів, що спалили значну частину Рима, деякі громадяни хотіли переселитися у тільки-но завойоване етруське місто Веї, популярний полководець Фурій Камілл відмовив їх, у гарячій промові стверджуючи, що ніде, окрім як на землі Рима, не можуть бути його боги і святині: храм Юпітера на Капітолії, вогонь охоронниці міста Вести, смоківниця, під якою вовчиця годувала молоком Ромула і Рема, хатина і гробниця Ромула і т. ін. [27]. Римському політикові вдалося відмовити співгромадян, київському професорові, що, напевно, згадав цей епізод, – не вдалося: статус промовця і моральні часи були іншими.

1. Про творчість проф. Кулаковського див.: Пучков А. Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византистики в России. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – СПб., 2004; Матвеева Л. Юлиан Кулаковский. – К., 2002, та ін.

2. Петровский М. Городу и миру: Киевские очерки. – К., 1990. – С. 95.

3. Д. Овсяніко-Куликовський вказував на контраст, що утворював докорінну й фатальну рису російської повсякденності 1880–1890-х: «протириччя між убогістю, безпорадністю нашої матеріальної культури і відносним багатством ідейного і морального життя інтелігенції. Убогість народних мас, жалюгідні хати, розібрані дахи, хронічні голодування, відсталість землеробства і промисловості і т. ін., з одного боку, і висота моральних запитів, достаток шляхетних почуттів, постійний врожай ідей, більш-менш піднесених, – з іншого» (Овсяніко-Куликовський Д. История русской интеллигенции. – Изд. 5-е. – СПб., 1914. – Ч. 3. – С. 102). Якщо Овсяніко-Куликовський звернув увагу на наслідок, то А. Чехов – на причину: «Гарний білий світ – одне лише в ньому недобре: ми. Як мало в нас справедливості! Як погано ми розуміємо патріотизм! П'яний, зношений забудлига-чоловік любить свою дружину і дітей – але що користі в цій любові? Ми, говорять у газетах, любимо нашу батьківщину – але в чому виражається ця любов! Замість знань – нахабність і зарозумілість понад міру, замість праці – лінощі й свинство, справедливості нема... Працювати треба – а все інше до чорта! Головне – бути справедливим, а вся решта додається» (у листі Ол. Суворіну від 9.12.1890; цит. за: А. Чехов в воспоминаниях современников: Сб. / Под ред. А. Котова. – М., 1947. – С. 210). І Кулаковський працював.

4. Петровский М. Мастер и город: Киевские контексты Михаила Булгакова. – К., 2001. – С. 11. Існує друге, виправлене і доповнене видання (СПб., 2008) та переклад цієї праці польською мовою: Pietrowski M. Miśtrz i Miasto: Kijowskie konteksty Michała Bułhakowa. – Poznań, 2004.

5. Промову передруковано: Кулаковский Ю. Эсхатология и эпикоурезм в античном мире: Избр. работы / Изд. подготовил А. Пучков. – СПб., 2002. – С. 165–197.

6. Кулаковский Ю. История Византии / Науч. ред. А. Пучков. – 3-е изд., исправ. и доп. – СПб., 2003. – Т. 1. – С. 52.

7. Петровский М. Мастер и город... – С. 250.

8. Це підкреслюється Кулаковським усюди, де він згадує про початок Рима: і в лекціях з історії римської літератури, і в лекціях з «Історії Рима», і в докторській дисертації «До питання

про початок Рима» (1888), і в першому томі «Історії Візантії»: «Рим на зорі свого існування був містом. Царствений хід історії Рима перетворив це місто на світову державу, що охопила кільцем увесь басейн Середземного моря» (Кулаковский Ю. История Византии. – Т. 1. – С. 55).

9. «Булгаковське Місто – не четвертий Рим, а також не третій і не другий, він просто – Рим: місто, що дорівнює світу, ототожене зі світом» (Петровский М. Мастер и город... – С. 271).

10. Петровский М. Мастер и город... – С. 271.

11. Там само. – С. 283.

12. Гаспаров М. Римская литература III–II вв. до н. э. // История всемирной литературы: В 9 т. – М., 1983. – Т. 1. – С. 423.

13. Цікаві спостереження стосовно «мистецтва розселення» на Кіммерійському півострові (на Тамані) як пам'ятки такого мистецтва залишив О. Воронов (Воронов А., Михайлова М. Боспор Киммерийский. – М., 1983. – С. 119–120, 138–139).

14. Гаспаров М. Римская литература... – С. 423.

15. Кулаковский Ю. Италия при римских императорах // Унив. известия. – 1884. – № 10. – С. 211–213.

16. Петровский М. Мастер и город... – С. 282.

17. Там само. – С. 282.

18. Там само. – С. 288.

19. Там само. – С. 299.

20. У якій дислокувався «третій Рим» і яка претендувала на володіння «другим», Константинополем, – особливо гостро у 1915–1916 рр. «Два або Рима падоша, а третій стоить, а четвертому не бути», – це висловлення старця Філофея у посланні князю Мунехіну стало ледве не елементом геополітичної медитації. Але ігумен Єлеазарова монастиря продовжив міркування і записав: «Тому що хоча стіни, стовпи і палати великого Рима не полонені, але полонені дияволом їх (римлян. – А. П.) душі через опрісноки. Тому що якщо онуки Агарі взяли Грецьке царство, то вони не зашкодили вірі. Однак Ромейське царство нерушиме, тому що Господь записався у римську владу» (цит. за: Малинин В. Старец Єлеазарова монастиря Филофей и его послания: Ист.-лит. исслед. – К., 1901. – Прил. – С. 43–45). Висловлені наприкінці першої чверті XVI ст., за лічені десятиліття до падіння «Нового Рима», слова Філофея про «Ромейське царство», позбавлені постійного просторово-часового закріплення, виражають свого роду мігруючу функцію, носієм якої могли бути різні політичні інститути і яка перейшла до Росії як єдиного православного царства, котре зберегло на той час адміністративну незалежність.

21. Кулаковский Ю. Археология в Риме // Русский вестник. – 1888. – № 1. – С. 213.

22. Утім, іноді згадування Рима у Кулаковського здається тим самим, що й згадування чорта у Булгакова: воно перетворює чорта і Рим на дійову особу твору, на особливий, іноді забавний і гротесковий його персонаж.

23. Кулаковский Ю. Поминка по Павле Ивановиче Аландском: Вступительная лекция, читанная на Высших женских курсах 16 января 1884 года // Унив. известия. – 1884. – № 3. – С. 2.

24. Булгаков М. Белая гвардия. – Мн., 1985. – С. 242.

25. Карамзин Н. Предания веков: Сказания, легенды, рассказы из «Истории государства Российского» / Изд. подготовлено Г. Макогоненко. – М., 1988. – С. 107.

26. Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції (1917–1920): Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 2000. – Кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями. – С. 59.

27. Тиг Лівій. Історія Рима від заснування міста, V 52, 1–7.

Марина ПРОТАС,
кандидат мистецтвознавства

«МИСТЕЦТВО У ВІТРИНІ»: КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ТЕОРІЇ НАЦІЙ

Характерні символи і мова націоналізму сформовані тією роллю, яку вони відіграють у розвиткові й пробудженні ідеалів нації, а також дальших завдань, встановлених націоналістичною ідеологією... Відмінність між організованим ідеологічним рухом націоналізму, з одного боку, і з поширеним почуттям національної належності, з іншого, досить чітка, і це дає змогу розглядати поняття національного почуття й свідомості окремо від самого націоналізму, навіть якщо на практиці вони у дечому збігаються.

Ентоні Д. Сміт. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія.